

עיון מחודש בפרשת שביו של מהר"ם מרוטנבורג ופדייתו לקבורה

מן הפרשיות ההיסטוריות היותר מפורסמות בתולדות רבותינו הראשונים, היא פרשת שביו של מורינו הרב ר' מאיר (מהר"ם) ב"ר ברוך מרוטנבורג, פטירתו בכלאו ופדיית גווייתו והבאתה לקבר ישראל¹. עיקר פרטי הפרשה הריהם, שמהר"ם ביקש לברוח מאשכנז עם בני משפחתו עקב רדיפות וגזירות שנלחצו היהודים תחתיהן, ובמהלך בריחתו, בהיותו על סף גבול אשכנז, ביום ד' תמוז שנת ה' מ"ו (1286) נתפס על ידי אנשי המלך רודולף הראשון (לבית הבסבורג), שאסר אותו בבית-כלא ודרש ממון רב תמורת פדייתו. מהר"ם נותר בכלאו כשמונה שנים, בהן הוסיף להגות בתורה, להעלות חידושי ותשובותיו על הכתב, ואף ללמד ולמסור דברים לתלמידים שהורשו דרך קבע להיכנס לתאו². וביום י"ט אייר שנת ה' נ"ג (1293), נסתלק מהר"ם בעודו בשבי. אף לאחר פטירתו סירב המושל לתת את גווייתו לקבורה, ורק לאחר כארבע עשרה שנה, ביום ד' אדר שנת ה' ס"ז (1307), הובאה גווייתו לקבר ישראל, בהשתדלותו של נדיב בשם אלכסנדר (זיסקינד) ב"ר שלמה ווימפן, איש פרנקפורט-דמיין ובאחרית-ימיו תושב וורמייא, שהעביר סכום כסף עצום למטרה נאצלה זו³.

אמנם מעבר לכל הפרטים הללו, הידיעה המפורסמת ביותר לגבי פרשת שביו של מהר"ם, היא סירובו להשתחרר בעד הסכום המופקע שנדרש תמורתו, ממה ששנינו "אין פודין את השבויים יתר על דמיהן מפני תיקון העולם". עובדא זו הועלתה על הכתב על-ידי מהרש"ל, בדיונו בסוגיית פדיון השבויים במסכת גיטין:

שמעתי על מהר"ם מרוטנבורק זכרוננו לברכה, שהיה תפוס במגדול אייגזהם

- 1 סיכום ממצה של הפרשה ואיסוף רוב מקורותיה, תוך ניפוי השערות בלתי-זהירות שהושמעו אודותיה במחקר, נעשה על ידי א"א אורבך בספרו 'בעלי התוספות', ירושלים תשמ"ו, חלק ב, עמ' 546-541. יצוין כי הידיעות, המסורות ורסיסי המידע שהיו ידועים בנושא בדורות עברו, בכת"י ובע"פ, רוכזו לפני כמאתיים וחמישים שנה, במידה מרשימה של דיוק והיקף, על ידי ר"י הלפרין ב'סדר הדורות', קרלסרוא תקכ"ט, דף נח עמוד ב.
- 2 ראו מאמרו של ר' יונה עמנואל, "דברי מהר"ם מרוטנבורג בשנות מאסרו", 'המעין' כרך לג גליון ג, ניסן תשנ"ג, עמ' 9-1. ויש להוסיף כנראה את התשובה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סי' קיט, שבסופה כתב מהר"ם: "אומן שאין לו כלי אומנתו בידו דמי להדיט, ק"ו להדיט כמוני אין ספרים ותוס' ביד..." (וראו במהרש"ל להלן).
- 3 התאריכים הנזכרים, מופיעים כולם במצבתו של מהר"ם: "ציון הלז לראש מרנא ורבנא מאיר בן הר' רבי ברוך, אשר תפשו מלך רומי בארבעה ימים לירח תמוז שנת ארבעים ושש לאלף השישי, ונפטר בתפישה י"ט באייר שנת חמישים ושלש, ולא נתן לקבורה עד ארבע ימים לירח אדר שנת שישים ושבע לאלף השישי, תהא נפשו צרורה בצרור החיים עם צדיקי עולם בגן עדן, א"א [=אמן אמן] סלה". (הועתק על ידי ל' לוויזון, 'נפשות צדיקים', פפד"מ תרט"ו, עמ' 35). הנדיב הנ"ל נפטר בתוך פחות משנה לקבורת מהר"ם, ביום הכיפורים שנת ס"ח (נוסח מצבתו הועתק אף הוא שם, וראו להלן סביב הערה 27), וזכה לקנות את מקומו אצל המהר"ם עד היום מצבותיהם ניצבות יחד בבית הקברות העתיק בוורמייא – וורמס.

[=אינוגשהיים] כמה שנים, והשר תבע מן הקהלות סך גדול, והקהלות היו רוצים לפדותו – ולא הניח, כי אמר אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהם. ותמה אני, מאחר שהיה תלמיד חכם מופלג, ולא היה כמותו בדורו בתורה ובחסידות, ושרי לפדותו בכל ממון שבעולם⁴, ואם מרוב ענותנותו לא רצה להחזיק עצמו כתלמיד חכם מופלג, מכל מקום היה לו לחוש על ביטול תורה, כאשר כתב בעצמו, שהוא היה יושב בחושך וצלמות בלי תורה ואורה, והיה מקונן שלא היו אצלו ספרי הפוסקים והתוספות, ואיך לא היה חש לעוון ביטול התורה, מאחר שרבים צריכים לו. ובודאי דעתו היה, שאם יפדו אותו אם כן יש למיחש שלא יעשו כן כל השרים לתלמיד חכם המופלג שבדור, בעבור רוב הממון, עד שלא יספיק ממון הגולה לפדותם, ותשתכח התורה מישראל. כי גם שמעתי שהיה בדעת אותו הצורך לתפוס גם הרא"ש תלמידו, ונודע לו וברח לטוליטילא ונצול ברחמיו וברב חסדיו⁵. ומשום הכי אמר החסיד [מהר"ם], מוטב שתאבד מעט חכמה היתרת מישראל, ממה שתאבד חכמת התורה עיקר. וזה האות [שצדק], שאז פסקה אותו הדבר והשמד לתפוס חכמי הגולה⁶.

לאחרונה היו שביקשו לערער על מסורת זו שהביא מהרש"ל, בטענה שזוהי שמועה מאוחרת שלא היתה מוכרת לבני הדורות שבאו אחר מהר"ם⁷. הסימוכין העיקריים שהובאו לטענה זו⁸, הם שניים:

א. תיאור הפרשה בצוואת רבי יהודה בן הרא"ש; שם מסופר על נסיון הקהילות לפדות את מהר"ם ועיסוקו של הרא"ש בכך, ואין זכר לסירוב מצד מהר"ם להיפדות, אף שהיה מן העניין

4 כפי שכבר העלה הרמב"ן, בן דורו הגדול של מהר"ם מרוטנבורג: "ומסתברא תלמיד חכם פודין אותו בכל ממון שבעולם, וליכא משום דוחקא ולא משום איגרוי, שאם אבדו ישראל ממון או מתו משונאיהם הרבה יש לנו כיוצא בהם, ות"ח אין לנו כיוצא בו, וקודם לפדות למלך כדאיתא במסכת הוריות (יג ע"א), הילכך אין לחמוד כסף וזהב עליו..." (חידושי הרמב"ן, גיטין מה ע"א. וראה ברא"ש, שם סי' מד).

5 דברים אלה אודות הרא"ש, נשמטו ממקומם ונשתרבו לראש הפסקה כמעט בכל מהדורות י"ש (מאז פראג תקע"ב), והושבו למקומם רק במהדורות המתוקנות שיצאו בדורנו.

6 ים של שלמה, גיטין פרק ד סי' סו. לאור ביאורו של מהרש"ל מדוע בתנאים מסוימים אין לפדות "חכם מופלג שבדור", מובן שמקרה מסוג זה אינו עניין לתשובת הרדב"ז (שו"ת רדב"ז ח"א סי' מ) שביאר את המנהג לפדות את השבויים אף יתר על דמיהם, משום "שהשבאים אין יוצאים לכתחילה בשביל ישראל, אלא לכל מי שימצאו". שהרי אם יפדו את החכם המופלג בסכום עתק, יהיה סיבה לשוים לצוד שבויים נוספים כדוגמתו (ועיי"ש ברדב"ז).

7 ראו מאמרם של ש' פכטר וא' אלוני, 'מקור ראשון' כ"ח תשרי תש"ע, שבת עמ' 11. ותגובתי שם, י"ב מרחשוון תש"ע, שבת עמ' 10 (בה צויינו חלק מהדברים שלהלן).

8 זאת למעט נימוקים צדדיים יותר ורציניים פחות, דוגמת הציפייה שבנוסח התמציתי של מצבת מהר"ם יימצאו אזכורים לאירועים מתקופת שביו, או הבאת ראיה מכך שהעובדא בדבר סירוב מהר"ם לא אוזכרה על ידי אף אחד מתלמידיו והבאים אחריהם, כולל הרא"ש והטור בעיסוקם בסוגיית "אין פודין את השבויים יתר על דמיהם"; זו ראיה ששוברה בצידה, מפני שגם אם מהר"ם הסכים להיפדות יתר על דמיו, אף זהו 'מעשה רב' הראוי להיות מוזכר בכתבי תלמידיו (לפי גישה זו) – ובכל זאת אנו רואים שלא נכתב על כך מאום. הדבר ששלעצמו אמנם מעורר תהיה, אבל ממילא ברור שאין להביא מכך ראיה לא לכאן ולא לכאן.

להזכיר עובדה שכזו:

וסיבת ליציאת א"א ז"ל היתה מפני תפישת ה"ר מאיר מרוטנבורק; שתפשו האדון המושל, והקהילות של אשכנז פדאוהו בממון רב, והמושל לא רצה ליקח ערב רק לא"א ז"ל, והוצרך ליכנס ערב בממון רב. וקודם שנחלק הממון על הקהילות נפטר ה"ר מאיר בתפישו, והמושל העליל [על] א"א ז"ל, באומרו כי מאחר שנפטר בתפישו קודם שפטרו מן המאסר, שבאחריותו נפטר, והקהילות והוא שיהיו פורעין הממון. ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת, ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז.⁹

ב. תעודה עתיקה שנמצאה בשנת שע"ו (1616) בתוך קיר בית-כנסת ישן בוורמייזא; בה מתוארים שביו של מהר"ם, פטירתו ופדיית גופתו על ידי אותו נדיב, ואף בתעודה זו לא נזכר סירוב של מהר"ם להיפדות במחיר מופקע:

מורנו הרב ר' מאיר מרוטנבורג ב"ר ברוך זצ"ל, שם לדרך פעמיו לעבור הים, הוא וביתו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו. ויבוא עד עיר אחת היושבת בין ההרים הרמים שקורים 'למברדיש גיבורנא' בלשון אשכנז, ורצה לישב שמה עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו. והנה פתאום בא השודד ההגמון הרשע ימח שמו וזכרו מבזילא, רכב מרומי דרך אותה עיר ועמו משומד אחד ושמו קניפא ימח שמו וזכרו, וראה והכיר במורנו והגיד להגמון, וגרם שהפחה מיינהרט מגוילן, שר של אותה עיר, תפשוהו בד' בתמוז שנת מ"ו לאלף השישי, ומסרוהו למלך רודולף.

ונפטר בתפיסה בעו"ה י"ט אייר שנת נ"ג לאלף השישי, וקבורה לא היתה לו עד שנת ס"ג [צ"ל: ס"ז] לאלף הנ"ל, ד' באייר לפ"ק; ואז עברה רוח נדיבה בלב נדיב אחד בק"ק ורנאנקבורט [=פרנקפורט], והיה שם הנדיב זויסקינד וויטק, ופיזר הון עתק עד שהביאו לקבורה בקבר אבותיו בק"ק וורמייזא. ואותו נדיב נפטר אחריו וקנה שביטתו אצלו, נשמתם תצב"ה עם שאר צדיקי[ם] וצדקניות כגע"א [בגן עדן, אמן].¹⁰

אולם לדעתי, כל הראיות הללו אינן מספיקות כדי לבסס את הטענה שמהר"ם הסכים להשתחרר ממאסרו במחיר מופרז, שלא כמסורת מהרש"ל. ראשית, את עצם הפקפק במסורתו של

9 שו"ת זכרון יהודה, מהדורת מכון ירושלים, תשס"ה, עמ' קפ. באופן בו משתלבים הפרטים שבתיאור זה עם מסורת מהרש"ל ושאר הפרטים הידועים ממקורות אחרים אודות שביו של מהר"ם, כבר דן א"א אורבך (לעיל הערה 1), והסיק שתחילה דרש המלך מחיר מופקע והמהר"ם לא הסכים להשתחרר, ולאחר מכן במשך השנים הוסיפו הקהילות לנהל משא ומתן עם המלך, עד שלבסוף הושגה הסכמה, ונכנס הרא"ש כערב וכו', אך אז כבר נפטר מהר"ם. הסבר לעובדה שלבסוף החל להתנהל משא ומתן מוצלח יותר, עשוי להיות נעוץ בכך שבקיץ שנת נ"א (1291) מת שובהו של מהר"ם, ורודולף הראשון.

10 תעודה זו הועתקה לראשונה ב'נפשות צדיקים' עמ' 36 (והדים לתכניה נמצאים כבר בספר יוחסין הנוצר לעיל), ובדורנו נדפסה שוב מכתב היד של מוצ'אה, ר' יהודה ליווא קירכום מוורמייזא, 'מנהגות וורמייזא', ירושלים תשמ"ז, עמ' רנב.

מהרש"ל ותיאור דבריו כהבאת "שמועה" עממית כביכול, יש לדחות לא רק מפני שמהרש"ל נודע באופן כללי כבעל חוש ביקורת חריף וגם היו בידי מסורות ותעודות היסטוריות חשובות ונדירות אודות חכמי אשכנז¹¹, אלא בעיקר לאור העובדה שבפסקה זו עצמה מביא מהרש"ל "שמועה" נוספת, על כך שהמושל שתפס את מהר"ם ביקש ללכוד גם את תלמידו הרא"ש. כיום אנו יודעים שאכן מדובר בעובדה מוצקה, מפני שכך מתאר גם ר"י בן הרא"ש בצוואתו הנזכרת; אולם מהרש"ל לא ראה מעולם את אותה צוואה, שנדפסה לפני פחות ממאה ושלשים שנה מכתב יד יחידי בעולם!¹² אם כן, אף שאין בידינו לדעת מה היה המקור לידיעותיו של מהרש"ל אודות פרשה זו, היה זה ללא ספק מקור מהימן – כזה שאף היה יכול לקבוע נכוחה שלאחר בריחת הרא"ש לספרד "פסקה אותו הדבר והשמד לתפוס חכמי הגולה".

באשר לתיאור שבצוואת ר"י בן הרא"ש, שלכאורה הריהו ראייה חזקה¹³, יש להפנות את תשומת הלב לכך שבתיאור זה ישנו חסרון מורגש של מידע: מסופר בה שהרא"ש נאלץ לברוח לספרד מיד לאחר פטירת מהר"ם ובסיבתה – "ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת, ומפני יראתו את המלכות יצא מאשכנז" – אבל הרי אנו יודעים היטב שמהר"ם נפטר בשנת ה' נ"ג, כאמור, ואילו הרא"ש יצא לספרד רק עשר שנים לאחר מכן, בשנת ס"ג!¹⁴ (1303). ממילא, אחר שברי לנו שבשעה שערך רבי יהודה בן הרא"ש את צוואתו היתה חסרה אצלו ידיעה אודות הנסיבות המדויקות לבריחת אביו מאשכנז לספרד, כל שכן שלא ניתן להסיק מסקנות חד-משמעיות מחסרונו של מידע נוסף, ומשמעותי פחות לדיר, באותו העניין.

ובאשר לאותה תעודה מוורמייא, הרי שלפי דעתי ניכר כי מגמת כתיבתה היתה לפאר את מעשהו של הנדיב שהביא את גוויית מהר"ם לקבר ישראל¹⁵: הרי אין תעודה זו מוסרת דבר

11 דוגמת הרשימה המפורסמת שבשו"ת מהרש"ל סי' כט, שעם כל התיקונים שהועלו בה במחקר, הריהי אחת הכרוניקות החשובות ביותר לתולדות חכמי צרפת ואשכנז, וכפי שציין פרופ' ר"מ תא שמע, 'כנסת מחקרים', כרך א – אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 126.

דוגמא נוספת, הנוגעת למהר"ם עצמו ולחקופתו בכלאו, היא נוסח תקנות שו"מ מתתקפ"ג (1223) שהועתק על ידי מהר"ם, והובא בים של שלמה יבמות פרק ד סי' יח, תוך שהוא מוכיח שהדברים נכתבו בהיות מהר"ם בכלאו (תעודה זו כבר צוטטה לפני כן בשו"ת מהר"ם מינץ סי' י, אך השוואת הנוסח מוכיחה שמהרש"ל התבסס על מקור אחר, וכדבריו "מצאתי בספר ישן").

12 ולפני כן צוטטה, בשיבוש ניכר, בספר 'שלשלת הקבלה' שנדפס רק בדור שלאחר מהרש"ל, בוונציה ש"מ"ז (דף ס' ע"א-ע"ב). וראו המבוא לצוואה בשו"ת זכרון יהודה, עמ' קעא.

13 בקרשיות מתיאור זה על מסורת מהרש"ל כבר הרגיש החיד"א, 'שם הגדולים', מערכת גדולים אות מ ערך מהר"ם (מהדורת קראקא תרס"ה, דף סו ע"ב). ואמנם לפניו היתה רק ההעתקה המשובשת שבישלשלת הקבלה'.

14 ראו: א"ח פריימן הי"ד, 'הרא"ש', ירושלים תשמ"ו, עמ' כו-כט. יש להוסיף שמהתיאור שבצוואה נראה שרבי יהודה בן הרא"ש גם לא ידע על כך שמהר"ם היה בשבי לאורך יותר משבע שנים.

15 למעשה יש לחלק את התעודה לשני חלקים. החצי הראשון מתאר בפירוט מדויק התרחשות שנמשכה לכל היותר שבועות ספורים – לכידתו של מהר"ם והעברתו למלך. חצי זה מבוסס כנראה על תעודה עתיקה יותר, שנכתבה כנראה עוד באותו דור בו אירעו הדברים. החצי השני, לעומת זאת, דומה דמיון מפליא ללשון מצבתו של מהר"ם (שבניסוחה נטל חלק, מן הסתם, אותו נדיב שפדה את גווייתו!), הן בסדר הדברים, הן בעובדות המציאות, והן בסגנון ובניסוח – אלא שנוספה בו הרחבה בדבר זהותו של הפודה, מעשיו ואחריותו. לחצי זה, שנכתב כאמור

וחצי דבר משנות המאסר הארוכות של מהר"ם, וגם אין בה ולו רמז לנסיונות לפדות את מהר"ם בחייו, אלא מיד לאחר תיאור שבייתו היא מדלגת היישר לפטירתו, ומשם לתיאור מעשה החסד של אותו נדיב: "ואז עברה רוח נדיבה בלב נדיב אחד בק"ק ורנאקבורט, והיה שם הנדיב זויסקינד וויטק, ופיזר הון עתק עד שהביאו לקבורה בקבר אבותיו בק"ק וורמיזא". ומיד מוסיפה התעודה מידע שנוגע לא לשביו של מהר"ם – אלא לאחריתו של אותו נדיב: "ואותו נדיב נפטר אחריו, וקנה שביתתו אצלו. נשמתם תצב"ה עם שאר צדיקי[ם] וצדקניות...".

מאחר שמגמת כותב התעודה היתה אפוא להגדיל בשבח מעשי אותו נדיב, אנו יכולים להבין היטב מדוע לא היה רוצה להזכיר את סירובו של מהר"ם להיפדות תמורת סכום מופקע (במידה שמידע כזה היה מונח לפניו): הרי עובדה שכזו עלולה לעורר סימני שאלה כבדים על עצם התנדבותו של אותו נדיב "לפזר סכום עתק" (!) על הבאת גוייתו של מהר"ם לקבורה, והקוראים יהיו עלולים לתהות שמא מהר"ם כשלעצמו היה מסרב, לו היה יכול, גם לפדיית גוייתו במחיר מופרז.

משמאל מצבת קבורת מהר"ם, מימין מצבת ר' אלכסנדר (זיסקינד) ב"ר שלמה ווימפן

עתה, בחלק זה של המאמר אבקש לחזק את מסקנתי בפיסקה הקודמת, ולהרחיב אודות הבעייה ההלכתית שעמדה לכאורה בפני המבקשים לפדות את גויית מהר"ם מאת הערלים שהחזיקו בה. שכן לאמיתו של דבר, בתורת רבותינו הראשונים אנו מוצאים התייחסות ישירה ומפורשת לתרחיש זה בדיוק.

אחד מגדולי הראשונים מספר על מעשה שהיה, ש"אדם גדול שבדורו" נשבה על ידי המושל והוחזק בתפיסה (במאסר), עד שנפטר בכלאו, והמושל "היה מעכבו בתפיסה כדי לגבות

בנפרד מן החצי הראשון וכנראה גם מאוחר יותר, מכוונים דבריי אודות המגמה להגדיל בשבחו של אותו נדיב.

עליו ממון הרבה..."; אותו אחד מגדולי הראשונים קובע כי אסור להיענות לדרישת המושל, מפני תיקון העולם, וכמו ששנינו בגיטין "אין פודין את השבויים יתר על דמיהן". אם כן, הרי לנו הוראת הלכה מפורשת, שאפילו אדם גדול שבדורו, אין לפדות את גופתו תמורת סכום מוגזם, מפני תיקון העולם. תיאור זה, אילו לא ידענו את מקורו, היה לבטח מתפרש בידינו כהתייחסות למעשה המפורסם שאירע עם מהר"ם מרוטנבורג; אלא שמביא הסיפור הריהו רבי יצחק ב"ר שמואל, ר"י הזקן בעל התוספות, שנפטר למעלה ממאה שנים לפני מהר"ם!

הוראה זו של ר"י הזקן, הרמוזה למפרע כבר בדברי התוספות¹⁶ ואשר הועתקה כבר על ידי הרא"ה¹⁷, היתה מפורסמת אצל כל רבותינו הראשונים באשכנז וספרד, וצוטטה רבות למן דורו של מהר"ם מרוטנבורג ואילך: כך בספרד אצל תלמידי רבנו יונה¹⁸, הרשב"א והריטב"א¹⁹, וכן רבנו ירוחם²⁰; וכן בפרובנס אצל המאירי²¹ והאורחות חיים²²; וכך באשכנז אצל תלמידי המהר"ם, המרדכי²³, ומעט אחריו הרא"ש²⁴; ואחריהם אצל בנו הטור²⁵, ועוד.

אמנם כל המקורות הללו, שהביאו את המעשה בהקשר לדיני אבלות, העתיקו את סיפור המעשה בצורה מצומצמת, שכללה רק את הפרטים הנדרשים לאור ההקשר האמור, ללא אזכור חשיבותו של השבוי שנפטר או הסיבה המדויקת שמנעה את פדיית גופתו – שהם הם הפרטים החשובים לענייננו. לגבי חלק מהראשונים, בעיקר המוקדמים יותר – דוגמת תלמידי רבנו יונה והמרדכי – ניכר שהיה לפנייהם סיפור המעשה במלואו, ואילו אחרים, בעיקר המאוחרים יותר, ראו כנראה רק העתקות מכלי שני, שלא כללו את רוב מעטפת הסיפור ולעיתים אף נשתבשו בהן פרטים שונים. היחיד ששימר בעבורנו את הסיפור השלם, כשהוא מצטט במדויק את תשובת ר"י הזקן כלשונה – הריהו הרמב"ן, בספרו 'תורת האדם'²⁶.

והנה, הרמב"ן אינו רק המקור הקדום ביותר בין ספרי הראשונים שבידינו המתייחס לתשובה זו של ר"י הזקן, אלא כפי שהזכרנו לעיל (הערה 4) הוא גם היה כנראה הראשון שכתב במפורש שהכלל "אין פודין את השבויים יתר על דמיהן" אינו נוגע לתלמיד חכם גדול שהרבים

16 ברכות יח ע"א סוף ד"ה ואינו.

17 ברכות שם.

18 ברכות יא ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה כל.

19 בחידושיהם לברכות יח ע"א.

20 תולדות אדם וחווה, נתיב כח, חלק א.

21 ברכות שם; וראו להלן הערה 26.

22 הלכות אבל סי' יא.

23 מועד קטן סי' תתצח, והשוו ברכות סי' נח.

24 מועד קטן פ"ג סי' נה, ברכות פ"ג סי' ג.

25 יו"ד סי' שמא.

26 פרק טו (דברי הרמב"ן הובאו מאוחר יותר בבית יוסף יו"ד סי' שמא, ונפסקו להלכה על ידי הלבוש שם סעיף ד, ובקצרה גם בש"ך שם ס"ק טו, ועוד). בנוסף לרמב"ן, ובדור שלאחריו, גם המאירי הביא – בתמצות אמנם – את פרטי הסיפור המלא (בית הבחירה מועד קטן כט ע"א, ואכמ"ל במשמעות לשונו).

צריכים לו – היא הקביעה שמכוחה הקשה ותירץ מהרש"ל על המסורת לפיה סירב מהר"ם להיפדות מכלאו. אולם מובן מאליו שנימוקי הרמב"ן לכך, אינם שייכים לגבי תלמיד חכם שנפטר, שהרי כבר אין הוא יכול ללמד תורה לרבים; ואם היינו מבקשים לסבור שגם את גווייתו יש לפדות יתר על דמיה, משום כבוד התורה וכדומה, הרי שתשובת ר"י הזקן שהביא הרמב"ן מבהירה שאין לכך היתר – ולא מצאנו אחריו מי שיחלוק על כך.

למעשה, לענ"ד ניתן למצוא זכר מסויים להלכה זו גם בתיעוד שביו של מהר"ם עצמו, בדברי ר"י בן הרא"ש בצוואתו: הוא מספר כי כשמהר"ם נפטר בכלאו היה זה לאחר שהושגה הסכמה לשחררו (בסכום שאינו ידוע), ולאחר הפטירה דרש המושל מאביו הרא"ש (ששימש כערב) ומהקהילות "שיהיו פורעין הממון" כפי שהוסכם, ולכן הרא"ש "נשמט לפניו והלך לעיר אחרת". ומדוע לא המשיך הרא"ש באיסוף הממון מהקהילות, למען המטרה הנאצלת של פדיון גוויית מהר"ם? הרי לנו שעל גווייה, ואפילו של גדול הדור, אין שלם מחיר מופקע, גם במקום שאילו היה האדם חי היה מותר לשלמו.²⁷

אם כן, כאשר אותו נדיב פרנקפורטאי, ר' אלכסנדר ווימפן, ביקש לפדות את גופת מהר"ם ב"הון עתק" יתר על דמיה, כתריסר שנים לאחר פטירת מהר"ם בכלאו, היה זה למעלה ממאה ושלושים שנה לאחר שכתב ר"י הזקן את תשובתו; במהלך השנים נפוצו העתקי תשובה זו והגיעו אף לספרד שבדרום-מערב, שם העתיק אותה הרמב"ן לספרו, יותר משנות דור לפני קבורת מהר"ם – וקרוב לוודאי שגם מהר"ם עצמו הכיר את דברי ר"י הזקן הללו. האם פירוש הדבר הוא שאילו אותו נדיב היה נמלך בדעתם של גדולי דורו הסמוכים ונראים אליו, דוגמת המרדכי תלמיד מהר"ם, ושואל האם לפדות את גוויית מהר"ם בסכום המופקע שנדרש, היה נענה שאין לעשות כן אלא יש להיות "מקוים בישועת השם שיערה ממרום רוח המושל לתתו לקבורה בדמים מועטים"?²⁸

אין אני מבקש חלילה לשפוט מחדש את אותו נדיב ז"ל, ששיבחוהו בני דורו על מעשהו הנאצל, ככתוב עלי מצבתו: "...אשר מלאו לבו והשם אינה לידו לעשות מצוה רבה ולפדות את מורינו רבינו מאיר בן הרב ר' ברוך מכלאו אשר היה תפוס אחרי מותו כמה שנים"²⁹. ייתכן שבשעה שניגש הוא לפדיון גוויית מהר"ם מרוטנבורג, כבר לא התקיים במציאות אותו חשש שהביא את מהר"ם לסרב בחייו להיפדות במחיר מופקע – החשש שמא יגרום הדבר לנסיגות נוספים ללכוד גדולי תורה, וכפי שאכן אירע לתלמידו הרא"ש.

זאת יש לומר, כיוון שבאותו פרק זמן עגום בתולדות אשכנז, הלכה הארץ ונתרוקנה מגדולי

27 כלומר, אף שלא היה מדובר בסכום מופקע ביחס לאדם חי, אין זה כך ביחס לגווייה. רמז נוסף להלכה זו, לגבי מעשה אחר, קיים לענ"ד בשאלה שבשו"ת הרא"ש כלל כז ס' ח. לדברי מהר"ם עצמו בדין פדיון שבויים ושבויה המסרב להיפדות, אף כי לא בהקשר דיונו, ראו שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג שס"ח, ס' לט.

28 כלשון הרא"ש הנזכר (הערה 24) על בסיס דברי ר"י הזקן.

29 'נפשות צדיקים', עמ' 39-40.

חכמיה: בשנת נ"ג נפטר מהר"ם בכלאו; חמש שנים לאחר מכן, בפרעות רינדפלייש בשנת נ"ח (1298), נעקדו על קידוש השם שניים מתלמידיו הגדולים, ר' מרדכי ב"ר הלל וגיסו ר' מאיר הכהן בעל 'הגהות מיימוניות'; חמש שנים לאחר מכן, בשנת ס"ג כאמור, עזב גדול תלמידיו, הרא"ש, את הארץ והלך לספרד. ואף שנותרו כמובן באשכנז מתלמידי מהר"ם האחרים³⁰, בכל זאת כיוון שעזבו רובם של צדיקים את העיר, פנה הודה פנה זיוה פנה הדרה – וכך היה שבשנת ס"ז, כשפדה ר' אלכסנדר ווימפן את גוויית מהר"ם, לדאבון כבר לא היה צריך לחשוש שמא המלך ילכוד תמורתו חכם כדוגמתו.

בתוך חמש-עשרה שנה בלבד הסתיים אפוא 'תור הזהב' הראשון והגדול ביותר של רבותינו חכמי אשכנז, שנמשך כמעט שלוש מאות שנה, למן ימיהם של רבנו גרשום מאור הגולה וחבריו שפעלו בדור שלפני שנת ת"ת (1040); ורק כשניים ושלוש דורות אחרי התקופה בה עסקנו בסיומו של מאמר זה, קוממה שוב תפארת יהדות אשכנז על ידי המהרי"ל, רבותיו, תלמידיו, בני דורו והדור שאחריו, והלא הדברים כתובים על ספרי דברי הימים.

30 דוגמת ר' משה מרוטנבורג בעל ספר 'הפרנס' ור' חיים ב"ר יצחק אור זרוע; שנים ספורות לאחר מכן כבר החל לפעול בפרנקפורט ר' אלכסנדר זוסלין בעל 'האגודה'.